

ПРАВО

Теорія та історія держави і права

УДК 340(477)

Олександр Ляшко *

АНЕКСОВАНІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ЕКСКУРС В ІСТОРІЮ

Предметом дослідження є основні приклади анексії українських територій протягом XVIII – XXI століть, а також інші протиправні способи зміни статусу державних територій. На основі вивчення вітчизняного досвіду сформульовано пропозиції стосовно врегулювання ситуації, яка склалася в анексованому Криму, з урахуванням міжнародно-правових зобов'язань, Конституції та законодавства України, національних інтересів та інтересів місцевого населення.

Ключові слова: Крим, правовий режим, анексія, окупація, тимчасово окупована територія, агресія, Російська імперія, радянська анексія, Російська Федерація.

Иляшко А. А. Анексированные украинские земли: политико-правовой экскурс в историю.

Предметом исследования являются основные примеры аннексии украинских территорий на протяжении XVIII – XXI столетий, а также другие незаконные способы изменения статуса государственных территорий. На основании изучения отечественного опыта сформулированы предложения по урегулированию ситуации, сложившейся в аннексированном Крыму, с учетом международно-правовых обязательств, Конституции и законодательства Украины, национальных интересов и интересов местного населения.

Ключевые слова: Крым, правовой режим, аннексия, оккупация, временно оккупированная территория, агрессия, Российская империя, советская аннексия, Российская Федерация.

Liashko O. O. It was annexed Ukrainian lands: political and law excursus into history.

The subject of this article is the main examples of annexing Ukrainian territories for XVIII – XXI centuries, as well as other illegal ways of changing the status of State territories. Based on the study formulated proposals for settlement of the situation prevailing in the annexed of the Crimea, taking into account international legal obligations, the Consitution and legislation of Ukraine, the national interests and the interests of the local population.

Keywords: The Crimea, legal regime, annexation, occupation, temporarily occupied territories, aggression, The Russian Empire, the Soviet annexation, Russia.

Актуальність дослідження. Події останніх років на території України засвідчують явно виражені протиправні діяння з боку сусідньої, раніше дружньої держави – Російської Федерації. Характер і наслідки цих дій дозволяють віднести їх до міжнародних злочинів, потребують привернення уваги не лише науковців, а й політичних, громадських діячів, міжнародної спільноти.

Ще раніше у вітчизняній та зарубіжній юридичній, історичній та інших науках загостреними чи дискусійними, практично завжди актуальними, залишалися питання аналізу таких категорій, як «міжнародний злочин», «агресія», «злочин проти миру та безпеки», «воєнні злочини», «анексія», «окупація» тощо. Йдеться про їх тлумачення, а також розуміння, юридичну кваліфікацію, притягнення до відповідальності за вчинення таких злочинів, відшкодування заподіяних збитків і т.д.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наведені категорії стали предметом розгляду у працях таких авторів: Г. Гроція, Л. Дюгі, Г. Еллінека, С. Бабуріна, М. Дамірлі,

В. Єнгібаряна, Б. Клименка, С. Дністрянського, А. Порка, Ю. Скуратова, І. Трайніна, Г. Френка тощо. Серед сучасних дослідників вагому увагу питанням територіальної цілісності і непорушності державних кордонів, анексії, війни і миру, поствоєнного врегулювання конфліктів приділяють Р. Алямкін, М. Баймуратов, В. Березенко, Л. Волова, Ю. Дем'янюк, О. Діденко, Р. Єделев, О. Задорожній, Н. Камінська (Пронюк), В. Книш, Д. Купрієнко, І. Мищак, А. Мостиський, Т. Цимбалістий та ін.

Питання анексованих територій, на жаль, достатньою мірою не вивчено як у вітчизняній науковій літературі, так і в зарубіжній, зустрічаються лише поодинокі приклади таких територій. На наше переконання, саме юристами-міжнародниками, конституціоналістами має бути привернуто увагу наукової спільноти до цієї тематики, найголовніше до способів вирішення ситуації, яка склалася в анексованому Криму, на тимчасово окупованих територіях України.

Метою статті є вивчення прикладів анексованих українських територій протягом XVIII – XXI століть, насамперед західноукраїнських земель, АР Крим, а також формулювання висновків, спрямованих на вирішення територіальних і воєнно-політичних конфліктів на території сучасної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ситуація, яка склалася на півострові Крим, не нова. На наше переконання, вона наче вже повторюється не вперше, зрештою, як і деякі інші українські землі на різних історичних етапах зіштовхувалися з такою чи схожою проблемою.

На найбільш яскравих таких прикладах спробуємо зупинитися й проаналізувати певні закономірності, а також способи їх вирішення.

1. Анексія Криму Російською імперією (1783).

Йдеться про включення Кримського ханства до складу Російської імперії, яке відбулося 1783 року після зречення останнього кримського хана Шагін Герая. Того ж року Крим було приєднано до Російської імперії, це пройшло безкровно. Зокрема, 8 квітня 1783 року імператриця Катерина II підписала «Маніфест про прийняття Кримського півострова, острова Тамань і всієї Кубанської сторони під державу Російську». 28 грудня 1783 року Російська імперія і Османська імперія підписали «Акт про приєднання до Російської імперії Криму, Тамана і Кубані», яким скасовувалася стаття (артикул) 3 Кючук-Кайнарджійського мирного договору про незалежність Кримського ханства. У свою чергу, Росія цим актом підтверджувала османську приналежність фортець Очаків і Суджук-кале [1]. Була відчеканена російська імперська медаль на честь анексії Криму та Кубані.

1784 року анексована територія Криму стала частиною Таврійської області з центром у Сімферополі. У Севастополі почалося створення Чорноморського флоту Російської імперії. Після російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. російська приналежність Криму була вдруге підтверджена Ясським мирним договором, який закріпив за Російською імперією все північне Причорномор'я. Указом Павла I від 12 грудня 1796 р. Таврійська область була скасована, територія розділена на 2 повіти – Акмечетський і Перекопський, які приєдналися до Новоросійської губернії. Згодом у 1802 р. утворено Таврійську губернію, яка проіснувала до 1917 року [1].

Зі встановленням у Криму нової влади, російський уряд почав впроваджувати на півострові російські методи управління економікою краю, а також закріпив за собою право на володіння місцевою землею. Згідно з офіційними даними до 1796 року (тобто лише за 12 років перебування Криму в складі Російської імперії) у селян було відібрано та передано російським дворянам 288 тисяч десятин землі. Разом із відібранням землі уряд розпочав поширювати на місцевих селян кріпацтво [2–3].

Як бачимо, із плином часу та циклічністю суспільно-політичних, військових й економічних подій на українській землі встановилася імперська влада, у сучасному вигляді – юрисдикція Російської Федерації, її національне законодавство і т.д. На порядку денному перед українською владою, у тому числі судовою, міжнародними організаціями та міжнародними судовими інститутціями, як і раніше, постали питання відновлення статусу частини української території, невідкладне притягнення винних до відповідальності за порушення міжнародно-правових зобов'язань, Конституції та законодавства України.

2. Анексія Закарпаття Угорщиною (1938)

Після Першої світової війни Закарпаття увійшло до Чехословаччини та було відоме як Підкарпатська Русь. Восени 1938 року край набув статусу автономії, а у березні 1939 року проголосив створення власної незалежної держави – Карпатської України. Після короткої війни Угорщина за погодженням із нацистською Німеччиною загарбала регіон та окупувала його до 1944 р. [4].

3. Радянська анексія західноукраїнських земель (1939 – 1940)

Радянська анексія західноукраїнських земель Радянським Союзом відбулася відповідно до таємних протоколів пакту Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. між СРСР та нацистською Німеччиною [5]. У результаті цих домовленостей і подальшої анексії упродовж 1939 – 1940 років УРСР отримала 130 тисяч км² території, на якій проживало понад 7 мільйонів осіб. Подальші дії щодо встановлення на цих територіях радянського ладу відомі також як радянізація краю [6].

4. Польсько-радянський обмін ділянками територій (1951).

Польсько-радянський обмін ділянками територій 1951 року – одна з найбільших змін територій держав у повоєнній Європі, здійснена за домовленістю між СРСР та Польщею. Однак ще в 1944 – 1946 рр. відбувся значний обмін населенням між УРСР та ПНР, який також проводився значною мірою з порушенням прав місцевого населення [7]. Згідно з угодою від 15 лютого 1951 р., ПНР і СРСР здійснили обмін територій площею по 480 км² – на власне прохання Польща отримала нафтопромисловий регіон, а Радянський Союз – частину Львівсько-Волинського кам'яно-вугільного басейну, який був потрібним для розвитку промисловості в процесі радянських економічних і соціальних перетворень у Західній Україні [8; 9].

На відміну від попередньо наведених прикладів, польсько-радянський обмін ділянками 1951 року відбувся у період існування Організації Об'єднаних Націй і дії універсальних міжнародно-правових норм обов'язкового характеру у сфері миру і безпеки. Ми переконані, що це приклад не силового, а правового способу зміни статусу частини державної території.

5. Окупація та анексія Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та Севастополя (2014)

Окупація Автономної Республіки Крим та м. Севастополя Росією фактично є збройною агресією Росії, спрямованою на насильницьке протиправне відторгнення Кримської автономії та Севастополя від України, а також їх приєднання до Російської Федерації на правах окремих суб'єктів. Це відбулося, як відомо у березні 2014 року.

Насильницька анексія Криму не визнається українською державою, Генеральною асамблеєю ООН, ПАРЕ, ПА ОБСЄ, а також суперечить рішенню Венеційської комісії, натомість російською владою трактується як «повернення Криму до Росії». На основі положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» територія Кримського півострова внаслідок російської окупації вважається тимчасово окупованою територією. У кінці лютого – початку березня 2014 р. перекинуті з Росії і кримських баз Чорноморського флоту РФ війська без розпізнавальних знаків окупували Кримський півострів. Також було створено збройне формування з російських «козаків», яке називало себе «самооборона Криму» [10–14].

16 березня 2014 р. в окупованому Криму було проведено «референдум» про відокремлення від України і 18 березня Крим з ініціативи російського президента В. В. Путіна було включено до складу Російської Федерації. Ані «референдум», ані «приєднання» Криму до Росії у світі не були визнані (за винятком декількох країн, залежних від Росії, наприклад Науру). 15 вересня 2015 року Верховна Рада України на пропозицію Уряду встановила, що датою початку тимчасової окупації Криму є 20 лютого 2014 року.

18 березня 2014 року Президент Росії В. В. Путін, прем'єр-міністр самопроголошеної Республіки Крим С. В. Аксьонов, голова новоствореної Державної Ради самопроголошеної Республіки Крим В. А. Константинов та представник сепаратистського керівництва м. Севастополь – громадянин РФ О. М. Чалий підписали так званий «Договір про прийняття Криму до складу Росії». 20 березня договір був ратифікований Державною Думою Російської

Федерації (майже одногосно), а 21 березня – Радою Федерації, і набрав чинності. 11 квітня відповідні зміни були внесені до Конституції Російської Федерації.

Початком тимчасової окупації території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, згідно з українським законодавством, вважається дата набрання чинності Резолюції № 68/262 Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2014 року про підтримку територіальної цілісності України. Завершенням тимчасової окупації вважатиметься дата, з якої ця резолюція втратить чинність. Збройна агресія вважається міжнародним злочином проти миру і безпеки людства, анексія Криму є порушенням низки міжнародних договорів [15]. Зокрема порушені:

Гельсінський заключний акт 1975 року, про непорушність кордонів у Європі;

Будапештський меморандум 1994 року про гарантії безпеки Україні;

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією 1997 р.;

Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28.01.2003 (ратифіковано 20.04.2004) та інші.

На основі аналізу чинних міжнародно-правових і національних нормативно-правових актів можна зробити висновок, що описані події, які мали місце на півострові Крим, відбулися з порушення норм і принципів міжнародного права, насамперед застосування сили та погрози силою, а також ряду зобов'язань, передбачених Статутом ООН, Римським статутом, Резолюцією ГА ООН, двосторонніми договорами між Україною та Російською Федерацією. Фактичну окупацію Криму без відкритого військового конфлікту з Україною, згідно з обґрунтованими позиціями юристів-міжнародників, уповноважених посадових осіб держав і міжнародних організацій, розглядають як акт агресії РФ проти України, грубе порушення міжнародного права [16–18].

Що ж насамперед порушено? На наше переконання, це основні принципи міжнародного права, що мають імперативну юридичну силу, а саме: принципи територіальної цілісності та непорушності державних кордонів. Послаблена їх дієвість протягом останніх років пояснюється багатьма чинниками: посилення тенденцій до дезінтеграції держав через реалізацію права народів на самовизначення; відродження доктрин, зокрема гуманітарної інтервенції; зовнішніх військових інтервенцій, що завдали значного удару територіальному суверенітету; процеси глобалізації, що в окремих випадках призвели до руйнування зв'язків держави і народу, внаслідок чого проявлялися тенденції до етнонаціоналізму та радикалізації націоналістичних рухів [19, с. 64].

Аналіз подій, що відбуваються в Україні протягом останніх років, дає підстави дійти висновку як щодо недосконалості сучасних принципів міжнародного права, так і щодо нездатності самих держав, міжнародних організацій і наднаціональних утворень, світової спільноти загалом своєчасно й адекватно реагувати на агресивні дії її членів, насамперед притягти до відповідальності за вчинення актів агресії чи анексії, порушення інших правових норм і принципів тощо.

Світова практика засвідчує велику кількість аналогічних прикладів в історії. Так, людству відомі різноманітні приклади анексування територій, причинами яких стали різні обставини, проте в результаті всі вони мали схожі наслідки і тенденції розвитку. На нашу думку, з метою уникнення термінологічної невизначеності, слід розмежувати такі категорії як анексія, військова/воєнна окупація (окупація в стані війни, післявоєнна окупація), окупація в мирний час.

Наприклад, анексія (лат. *annexio* – приєднання) – насильницьке приєднання території однієї держави до території іншої. Військова окупація (від лат. *occupatio* – захоплення) – це тимчасове захоплення збройними силами однієї держави території іншої без набуття суверенітету над нею [20–21]. Режим і правові норми воєнної окупації визначені спеціальними міжнародними угодами, прийнятими на IV Гаазькій конференції 1907 р., а також Женевськими конвенціями 1949 р. і протоколами до них 1977 р. Згідно з цими міжнародними документами воєнна окупація є тимчасовим зайняттям збройними силами однієї держави території іншої держави з прийняттям на себе найважливіших функцій управління.

Режим післявоєнної окупації встановлюються, як правило, спеціальними міжнародними угодами зацікавлених держав конкретно для цієї країни або території з метою виконання умов мирного договору – наприклад, у разі накладення контрибуції. Окупація може бути не пов'язана з війною та застосована в умовах мирного часу. Режим і правові норми неворожого (англ. *non-belligerent* – невоюючий) окупації в умовах мирного часу, як і у випадку з післявоєнною, встановлюються особливими міждержавними угодами [20–22].

До Першої світової війни анексія була поширеною практикою набуття нових територій, яка чітко узгоджувалася з політикою колоніалізму й експансіонізму великих із геополітичної точки зору держав. Тоді анексія вважалася законним способом зміни правового статусу території, яка ставала об'єктом агресії з боку сильнішої держави. На зламі XIX – XX ст. із прийняттям Гаазьких конвенцій виникли обмеження щодо *jus bello*, вплинувши на анексію. Тому набуло актуальності детальне вивчення історичного досвіду анексованих територій, включно на українських землях.

Висновки. Аналізуючи сучасну триваючу досі «анексію Криму», важливо дослідити і врахувати її історичні, культурно-ідеологічні, соціально-економічні, політико-правові витоки. Стосовно останнього, обов'язково слід підкреслити їх міжнародно-правовий аспект. Адже розкривши його належною мірою, сподіваємося, вийде всебічно і точно встановити відповідну юридичну кваліфікацію міжнародних злочинних діянь, які протягом тривалого часу вчиняються на анексованій території АР Крим, так само, як і на тимчасово окупованих територіях Луганської і Донецької областей, на цій основі притягнути до відповідальності, відшкодувати заподіяні збитки, відповідно забезпечити процес реінтеграції згаданих українських земель – складових адміністративно-територіального устрою України, відновити конституційний лад, територіальну цілісність тощо. Це ті загальноновизнані демократичні цінності, які конституційно закріплені та гарантовані міжнародно-правовими договорами.

Список використаних джерел:

1. Андреев А. Історія Криму. URL: http://lib.ru/HISTORY/ANDREEV_A_R/krym_history.txt_with-big-pictures.html#
2. Головченко В.І. Кримського ханату дипломатія. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол. : Л.В. Губерський (голова) та ін. К. : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. Кримське ханство. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримське_ханство
4. Мищак І.М. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків. *Історіографічні дослідження в Україні* / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О.А. Удод. К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. Вип. 19. С. 410–421.
5. Мищак І.М. Українське питання в планах СРСР та європейських держав напередодні Другої світової війни: історіографія. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 16: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 289–298.
6. Мищак І.М. Інкорпорація та радянська західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія [наук. ред. Я. С. Калакура]. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. 509 с.
7. Мищак І.М. Українсько-польський обмін населенням у 1944–1946 рр.: новітня історіографія. *Гілея: науковий вісник*. 2010. № 42. С. 152–159.
8. Мищак І.М. Соціально-економічні та культурні перетворення на західноукраїнських землях після включення їх до складу УРСР: новітня історіографія. *Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць*. Число 11 / Відп. ред. Г. В. Боряк. К. : НАН України, Ін-т історії України, 2009. С. 276–287.
9. Мищак І.М. Історіографія культурно-масових перетворень у Західній Україні в повоєнні роки як важливої складової радянської краю. *Гілея: науковий вісник*. 2012. № 62. С. 179–185.
10. Анексія Криму Росією (2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Анексія_Криму_Росією_\(2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Анексія_Криму_Росією_(2014))
11. Гай-Нижник П.П. Окупація та анексія Криму РФ у 2014 р., як акт агресії проти України: перебіг вторгнення і свідчення міжнародного злочину. *Гілея*. 2017. № 118 (3). С. 110–125.

12. Жукорська Я.М., Дранчук Л.М. Міжнародний злочин: правова природа та проблеми класифікації. *Право і суспільство*. 2016. № 3 (2). С. 149–154.
13. Жиров Г.Б. Анексія Криму: причини та наслідки. *Електронне видання військового інституту Київ. націон. універ. ім. Т.Г. Шевченка*. URL: Znpraviku_2014_45_12 (1).
14. Задорожній О.В. Анексія Криму – міжнародний злочин: монографія. К.: К.І.С. 2015. С. 216–299.
15. Генасамблея ООН підтримала територіальну цілісність України. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/27/7020541>.
16. Касяненко Д.М. Правова сутність міжнародного злочину (на прикладі «Анексії Криму»). *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення: матеріали ІХ всеукр. наук.-теорет. конф.* (Київ, 31 жовт. 2017 р.). / [В.В. Черней, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін.]. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 112–117.
17. Kaminskaya N.V. Annexia, aggression and occupation: problems of qualification and legal consequences *Legal principles of sovereign development of Ukraine in conditions of hybrid war.* (February 21, 2018, Kyiv). К., 2018.
18. Марусяк О.В. Анексія Криму Російською Федерацією як злочин агресії проти України: міжнародно-правові аспекти. Монографія. Чернівці: «Місто», 2016. 20 с.
19. Філяніна Л.А. Політико-правові аспекти принципів підтримання міжнародного миру та безпеки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 63–68.
20. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право: навч. посібник. URL: http://pidruchniki.com/12920522/pravo/teritoriya_mizhнародnomu_pravi
21. Баймуратов М.О. Международное публичное право: Учебник. К.: Истина, 2004. 552 с.
22. Державна територія і державний кордон: навчальний посібник / Купрієнко Д.А., Дем'янюк Ю.А., Діденко О.В. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. 256 с.

** Іляшко Олександр Олександрович – кандидат юридичних наук, директор Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.*

Стаття надійшла до редакції 12 серпня 2018 р.

УДК 347.74

Вадим Цюра *

РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ПРЕДСТАВНИЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Стаття присвячена порівняльному аналізу нормативного регулювання представницьких відносин на території України за часів УРСР та з моменту здобуття незалежності. Увагу приділено положенням основних актів цивільного законодавства, що діяли в межах вказаного періоду.

Ключові слова: *представництво, довіреність, договір доручення, представницькі повноваження, юридичні дії в інтересах іншої особи.*

Цюра В. В. Развитие правового регулирования отношений представительства на украинских землях.

Статья посвящена сравнительному анализу нормативного регулирования представительских отношений на территории Украины во времена УССР и с момента обретения независимости. Внимание уделено положениям основных актов гражданского законодательства, действовавших в пределах указанного периода.

Ключевые слова: *представительство, доверенность, договор поручения, представительские полномочия, юридические действия в интересах другого лица.*